

КОНФЛІКТОСТІЙКІСТЬ ЯК УМОВА САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

У статті розкривається психологічний зміст поняття «конфліктостійкість особистості», обґрунтовується значення конфліктостійкості як однієї з необхідних умов успішної самореалізації особистості; висвітлюється роль релігійної віри як екзистенціальної основи та морального орієнтира для розвитку конфліктостійкості особистості.

Ключові слова: *конфлікт, конфліктостійкість особистості, самореалізація особистості, релігійна віра.*

The psychological content of a concept «conflict stability of personality» is revealed, the significance of conflict stability of personality as one of the necessary condition for a successful self-realization of the personality is substantiated; the role of religious faith as existential bases and moral reference point for the development of conflict stability of the personality is given in the article.

Key words: *conflict, conflict stability of personality, self-realization of the personality, religious faith.*

Постановка проблеми. Щоб проявити себе в суспільстві, реалізувати свої потенційні можливості, досягти поставлених цілей, людині часто доводиться долати різні труднощі й перешкоди. Ще більш складним стає досягнення повної самореалізації особистості в умовах сучасного українського суспільства, яке характеризується значною нестабільністю, постійними кардинальними змінами в усіх сферах його життєдіяльності, у зв'язку з чим багато наших співгромадян характеризуються станом підвищеної тривожності, фрустрації, відчуженості, розгубленості, апатії. Унаслідок цього зростає рівень конфліктності та агресивності як окремих людей, так і соціальних груп. З іншого боку, така соціальна ситуація може стати ґрунтом не тільки для виникнення переживань і різного роду конфліктів, але й для формування сильних, соціально компетентних особистостей. Однак за таких обставин виграти й стати успішним може тільки той, хто виявляє здатність реалізувати свій потенціал, іти до поставленої мети, розвивати конструктивні стосунки з іншими людьми всупереч впливу несприятливих чинників, тобто є конфліктостійким.

Мета повідомлення: проаналізувати психологічний зміст поняття «конфліктостійкість»; на теоретичному рівні обґрунтувати значення конфліктостійкості як однієї з необхідних умов успішної самореалізації особистості.

Теоретичний аналіз проблеми. Кожна людина є унікальною, єдиною й неповторною в різних проявах та характеристиках. Її індивідуальність проявляється в багатьох аспектах, зокрема й стосовно зовнішніх і внутрішніх суперечностей, перешкод, негараздів, невдач. Тому різні люди реагують на виникнення складних ситуацій у своєму житті по-різному, залежно від того, як вони сприймають й оцінюють їх значення. Відповідно, будь-яка незвична, неординарна ситуація, яка заставляє її учасників шукати нові способи діяльності, поведінки, взаємодії з іншими людьми, може мати для них неоднаковий статус. У результаті те, що буде тільки фрустрацією для однієї людини, для іншої стане кон-

фліктом чи навіть кризою. Крім того, відрізняється й поведінка різних людей в умовах однієї й тієї ж ситуації. Хтось демонструє конструктивні дії, а хтось – деструктивні; один виявляє активність, а другий залишається пасивним; хтось прагне скооперуватись з іншими й разом долати труднощі, а хтось – конкурувати з опонентами; хтось намагається оволодіти собою й залишатися спокійним, урівноваженим, а хтось панікує чи навіть виявляє агресію. У будь-якому випадку учасники складних ситуацій потребують ресурсів (здібностей, умінь, навичок, знань, якостей тощо), які забезпечать реальність адекватної оцінки та вирішення проблеми, що виникла, і прояву своїх кращих характеристик.

Питання реагування людини на вплив конфліктогенів та її поведінки в конфліктних ситуаціях широко висвітлюються в працях вітчизняних і зарубіжних психологів. Зокрема, аналізуються стратегії та чинники поведінки учасників конфлікту (А.Анцупов, Ф.Василюк, Н.Грішина, Г.Ложкін, Н.Пов'якель, К.Томас, А.Шипілов та ін.), детермінанти конфліктності особистості (Д.Дена, Т.Титаренко, В.Шейнов та ін.), специфіка конфліктної поведінки залежно від психофізіологічних особливостей особистості (Т.Бендас, Дж.Грей, О.Донченко, Т.Драгунова, К.Поліванова, Т.Титаренко та ін.), особливості виникнення, розв'язання та попередження конфліктів у різних сферах людської взаємодії (К.Левін, В.Мастенбрук, Р.Фішер, В.Юрі, Б.Хасан та ін.), проблеми надання психологічної допомоги учасникам конфліктних ситуацій (О.Ліщинська, Дж.Г.Скотт, Г.Чепмен та ін.), технології, спрямовані на оптимізацію способів поведінки особистості в складних життєвих ситуаціях (М.Литвак, Л.Петровська, В.Семиченко, Т.Яценко та ін.). Проте проблема конфліктостійкості особистості, попри її актуальність, є недостатньо розробленою на сьогоднішній день, а тому потребує більшої уваги дослідників як у науковому, так і в прикладному аспектах.

У сучасній психології використовують різні дефініції на позначення здатності людини виявляти опірність впливу стресових та конфліктних чинників: «психологічна стійкість», «стресостійкість», «емоційна стійкість», «конфліктостійкість», «життєстійкість» тощо. Так, психологічна стійкість розглядається як характеристика особистості, що полягає в збереженні оптимального функціонування психіки в умовах фруструючого й стресогенного впливу складних ситуацій (А.Анцупов, А.Шипілов) [2, с.102]. Стресостійкість трактується як узагальнена властивість особистості, яка характеризує її здатність протистояти стресовим чинникам упродовж часу, необхідного для організації нових умов, у яких даний стресор не є загрозливим (С.Анохіна) [1]. Емоційна стійкість – це здатність людини успішно здійснювати складну й відповідальну діяльність у напруженій емоціогенній ситуації без істотного негативного впливу останньої на здоров'я й подальшу працездатність (Б.Мещеряков, В.Зінченко) [9, с.563]. Життєстійкість (*hardiness*) визначається вченими як система переконань про себе, про світ, про стосунки зі світом. Це диспозиція, яка включає в себе три порівняно автономних компоненти: включеність, контроль, прийняття ризику. Вираженість цих компонентів і життєстійкості загалом перешкоджає виникненню внутрішньої напруженості в стресових ситуаціях за рахунок стійкого

подолання (hardy coping) стресів і сприйняття їх як менш значущих (С.Кобейса та С.Мадді) (цит. за [8]).

Термін «конфліктостійкість» відсутній у вітчизняній довідковій літературі, однак в окремих роботах він згадується в контексті конфліктологічних досліджень. Отже, конфліктостійкість розглядається дослідниками як здатність людини оптимально організувати свою поведінку в складних ситуаціях соціальної взаємодії, безконфліктно вирішувати проблеми в стосунках з іншими людьми (А.Анцупов, А.Шипілов) [2, с.202], стримувати безпосередні конфліктні імпульси, контролювати власний конфліктний стан у ситуації дестабілізації міжособистісних стосунків та внутрішньої кризи (С.Гіренко) [5]. Конфліктостійкість визначається вмінням людини управляти своїми емоціями та виражати їх, не ображаючи опонента, умінням аналізувати, прогнозувати, знаходити альтернативні рішення й вести полеміку, прагненням вирішувати проблему й обговорювати як свої інтереси, так й інтереси інших учасників конфлікту (М.Примуш) [11].

Порівняльний аналіз змісту згаданих вище понять показує, що загалом вони є досить близькими, хоча й не тотожними. Так, конфліктостійкість, як специфічний прояв психологічної стійкості, передбачає можливість особистості не тільки протистояти впливу стресових чинників та ефективно діяти в будь-яких складних ситуаціях, але й здійснювати управління конфліктом чи конфліктною ситуацією.

Як відомо, визначення ситуації як конфліктної зумовлене не стільки зовнішньою реальністю (об'єктивними перешкодами, вимогами ситуації, оточуючих, суспільства), скільки суб'єктивним внутрішнім світом людини (її потребами, очікуваннями, установками, життєвим досвідом тощо). Конфліктостійкість дозволяє оптимально адаптуватись до ситуації міжособистісної взаємодії, навіть якщо людина оцінює цю ситуацію як складну, проблемну. Завдяки готовності активно діяти й упевненості в можливості впливати на ситуацію змінюється й оцінка проблеми: вона сприймається як менш травматична, як така, яку можна більш-менш успішно вирішити. З другого боку, конфліктостійкість дозволяє легше переживати життєві труднощі та невдачі й навіть у конфліктних ситуаціях утримувати душевну рівновагу та почуватись досить упевнено й водночас доброзичливо, толерантно щодо своїх опонентів.

Конфліктостійкість особистості доцільно розглядати як складну особистісну властивість, синтез окремих якостей, рис і здібностей. Структура конфліктостійкості досить детально була описана російськими психологами А.Анцуповим та А.Шипіловим, які визначили такі її компоненти: емоційний, вольовий, пізнавальний, мотиваційний, психомоторний [2].

Емоційний компонент відображає рівень і характер збудливості психіки та її вплив на успішність спілкування в складній ситуації. Він полягає в умінні людини контролювати свій емоційний стан у передконфліктних і конфліктних ситуаціях, у здатності відкрито виявляти свої емоції без приниження особистості опонента, не переходити в депресивні стани у випадку затяжного конфлікту чи програшу в ньому.

Вольовий компонент конфліктостійкості розуміється як здатність особистості до свідомої мобілізації сил відповідно до ситуації взаємодії, до свідомого контролю й оволодіння собою, своєю поведінкою й психічним станом. Саме вольовий компонент, зазначають дослідники, дозволяє регулювати своє емоційне збудження в конфліктній ситуації. Він також забезпечує толерантність, терпимість до чужої думки, незгоди з іншим, самовладання й самоконтроль.

Пізнавальний компонент – це стійкість функціонування пізнавальних процесів особистості, несприйнятливність щодо провокаційних дій опонента. Він включає: уміння визначити початок передконфліктної ситуації; аналіз причин виникнення конфлікту; уміння зводити до мінімуму викривлення сприйняття конфліктної ситуації й особистості опонента, а також своєї поведінки; уміння дати об'єктивну оцінку конфлікту, спрогнозувати його розвиток і можливі наслідки; здатність швидко приймати правильні рішення; здатність виділяти основну проблему конфлікту, висувати й обґрунтовувати альтернативні рішення проблеми; здатність до аргументації й цивілізованої полеміки в умовах суперечки.

Мотиваційний компонент – стан внутрішніх спонукальних сил, що сприяють оптимальній поведінці у важкій ситуації взаємодії. Забезпечує адекватність спонук ситуації, що склалася, їх спрямованість на пошук шляхів розв'язання суперечності, спрямованість на вирішення проблеми, здатність коригувати інтереси залежно від зміни обставин конкретної ситуації й розподілу сил.

Психомоторний компонент конфліктостійкості забезпечує правильність дій, їх чіткість і відповідність ситуації. Полягає в умінні володіти своїм тілом, контролювати свої жести, міміку, не допускати тремтіння голосу, порушень координації й скруті рухів тощо [2, с.203–204].

Однак О.Шаган вважає цю структуру конфліктостійкості неповною, оскільки тут, на її думку, відсутні структурні елементи психіки, які традиційно в конфліктології стосуються особистісних чинників, які впливають на динамічні (мотивація конфлікту й способи його розв'язання) і змістові (об'єкт конфлікту) характеристики конфлікту – особистісний сенс. Екзистенціальна конфліктна позиція – це і є той особистісний сенс, який також нарівні з емоційно-мотиваційною й вольовою регуляцією може розглядатись у загальному конструкті конфліктостійкості. У зв'язку із цим дослідниця пропонує складові конфліктостійкості доповнити екзистенціальним компонентом, який включає конструктивну конфліктну позицію як систему раціональних переконань, які долають біполярну категоризацію людей і подій [11]. Вивчаючи структуру конфліктостійкості, С.Гіренко також відзначає її складне утворення й до емоційного, вольового, моторного, когнітивного, цільового блоків додає ще сенсорний та моральний (нормативний) [5].

Аналіз складових компонентів конфліктостійкості дозволяє визначити ряд ознак, які забезпечують конструктивну взаємодію учасників конфліктних ситуацій і міра розвитку яких дозволяє визначити рівень сформованості відповідної характеристики особистості. Високий рівень конфліктостійкості забез-

печує здатність людини контролювати свій емоційний стан у передконфліктних і конфліктних ситуаціях, здійснювати психологічно грамотні дії в конфлікті, оптимізувати взаємодію з опонентами, не допускати втягування себе в ескалацію конфлікту, швидко приймати оптимальні рішення, йти до поставленої мети, зважаючи на цінності, інтереси та почуття інших людей, зосереджувати зусилля на ефективному вирішенні проблеми. І навпаки, чим нижчим є рівень конфліктостійкості, тим більший дискомфорт людина переживає і тим більш дезорганізованою є її поведінка. Відповідно, зростає рівень конфліктності особистості – підвищеної схильності до участі в конфліктах та їх провокації. Основними наслідками низької конфліктостійкості є: періодичне ускладнення стосунків з іншими людьми; нездатність своєчасно й оптимально вирішувати проблеми та конфлікти; накопичення проблем; трансформація особистісних рис та властивостей (суперечливість образу «Я», неадекватність самооцінки, необ'єктивність, підвищена тривожність, дратівливість, конфліктність, агресивність, низька толерантність, егоцентризм, мстивість, невпевненість, непослідовність, формування негативних установок щодо інших людей, самого себе та й світу загалом); негативні соціально-професійні наслідки (зниження якості та інтенсивності діяльності, професійно-психологічна деформація, протиправні вчинки, авторитарний стиль управління, негативний соціально-психологічний клімат у колективі); погіршення стану здоров'я (психосоматичні та нервово-психічні розлади) як самого індивіда, так і тих, хто його оточує [3; 4; 5].

К.Юнг стверджував, що кінцева життєва мета людини – це повна реалізація «Я», тобто становлення єдиного, неповторного, цілісного індивіда [13]. Однак конфліктність особистості, часта участь у міжособистісних конфліктах, переживання затяжних внутрішньоособистісних конфліктів та інші перелічені нами вище наслідки низької конфліктостійкості передбачають формування протилежних станів особистості: дезінтеграції та дисгармонії. У такому разі досягнення індивідом повної самореалізації в бажаних для нього сферах діяльності значно ускладнюється або й стає неможливим. Із цього приводу М.Варій зауважує: «Що менше в особистості ресурсів збереження і відновлення душевної рівноваги, оздоровлення, підтримки стійкості, то обмеженіші можливості досягнення життєвих цілей» [3, с.848].

Звичайно, узагалі не потрапляти в конфліктні ситуації, не переживати суперечностей ми не можемо, та й без цього був би неможливим розвиток особистості. Саме внаслідок загострення протилежностей, внутрішнього неспокою, зіткнення поглядів, позицій, дій людина виробляє й кристалізує свою власну систему ціннісних орієнтацій, розвиває соціальну компетентність; саме в конфлікті загартовується характер, виявляються індивідуальні риси, формується рішучість, незалежність від зовнішніх обставин, розвивається схильність до рефлексії, емпатії, ідентифікації з іншими людьми й зі світом. Проте завдяки здатності до самовладання, самоконтролю, мобілізації власних зусиль на відкриття суті проблеми та пошук варіантів конструктивного її розв'язання ми отримуємо реальну можливість контролювати розвиток складної ситуації, обирати адекватні конкретним умовам стратегії і тактики поведінки,

своєчасно й ефективно вирішувати не тільки наявні чи потенційні конфлікти, але й інші актуальні завдання. Таким чином, конфліктостійкість сприяє саморозвитку й самовдосконаленню особистості, потреба в яких лежить в основі самореалізації особистості.

Формування психологічної стійкості особистості окремі автори розглядають як процес засвоєння (присвоєння) нею різних способів адаптації до складних, у тому числі конфліктних, ситуацій міжособистісної взаємодії [1]. Але ми вважаємо, що конфліктостійкість є значно більшою, глибшою за адаптацію. Погоджуємося з точкою зору М.Варія, який наголошує, що надмірний акцент на адаптації є несприятливим, оскільки робить людину надто залежною від середовища [3]. Стійкість виступає як здатність одночасно зберігати себе в умовах середовища, що змінюється, у межах деякого припустимого діапазону й змінювати себе в цих же межах [2; 3]. Отже, підтримання конфліктостійкості вимагає збалансованого поєднання конформності й незалежності, гнучкості в поведінці й водночас стійкості у відстоюванні основних життєвих принципів та цінностей, піддатливості й опірності, сталості й мінливості.

Здатність до конфліктостійкості не є вродженою, а набувається й розвивається в процесі життєдіяльності людини, насамперед у зв'язку з накопиченням життєвого досвіду, у процесі виховання та самовиховання, самовдосконалення. Природними, вродженими вважаються дві базові реакції на конфлікт: або втеча (уникнення), або насильство (агресія). У процесі онтогенезу людина вчиться балансувати між цими двома крайнощами конфліктної поведінки. Проте дефіцит конфліктостійкості виявляється або в агресивній поведінці, або ж у так званій пасивно-агресивній поведінці. Для агресивної поведінки властива тенденція використання сили, нанесення фізичної чи психологічної шкоди іншим людям. Характерним є висловлювання власної позиції, потреб без урахування думок і почуттів інших людей, постійне використання конфліктогенів – у формі вимог, погроз, наказів, негативної й необгрунтованої критики, відкритих звинувачень, осуду, фізичних чи моральних образ, психологічного тиску, маніпуляцій іншими людьми, зверхності у висловлюваннях тощо. Такі та інші навмисні й ненавмисні порушення етики спричиняють ускладнення та загострення проблемної ситуації міжособистісної взаємодії, і в результаті призводять до швидкої ескалації конфліктів.

Пасивно-агресивна поведінка є наслідком намагання учасника конфліктної ситуації не допустити загострення суперечностей та приглушити негативні емоції через побоювання зіпсувати стосунки з опонентом, зазнати невдачі та залишитись у скрутному становищі. Найчастіше такий тип поведінки характеризується замовчуванням і запереченням своїх справжніх почуттів і переживань, тривалими важкими роздумами про конфліктну ситуацію, уникненням контактів із суперником або зведенням їх до необхідного мінімуму, жертвування своїми інтересами задля попередження або завершення конфлікту. Людина робить вигляд, що її нічого не турбує, вона зовнішньо спокійна й задоволена життям, але насправді гнів, образа, розчарування, які вона переживає й приховує від опонента, усе ж таки призводять до посилення психоемоційної напруги.

Чим довше триває такий стан, тим більше накопичується образи й смутку. У такому разі неможливою стає й реалізація планів і програм, відбувається т. зв. «розрив життя» [7], що характеризується неможливістю виконувати свої життєві функції. Однак у якийсь час механізми психологічного захисту й самоконтролю уже не спрацьовують і тоді затамована образа може перейти в ненависть, ворожість, агресію. Дійшовши до відчаю, така особа втрачає розсудливість, прагне помсти й стає здатною на вчинення деструктивних дій. Це може мати руйнівні наслідки не тільки для безпосередніх учасників конфлікту, але й для оточуючих, для всього суспільства. Отже, необхідною умовою ефективної міжособистісної взаємодії та самореалізації особистості в соціумі є подолання хибної дилеми конфлікту «уникнення – агресія» за рахунок розвитку здатності до раціоналізації людиною своїх негативних емоцій і контролю насамперед власної поведінки в проблемних ситуаціях.

Конфліктостійкість особистості визначається комплексною дією психологічних чинників (темперамент, риси характеру, особистісна спрямованість, система потреб і мотивів, ціннісних орієнтацій, життєвий досвід тощо) та соціальних (особливості умов життєдіяльності, вплив суспільства та безпосереднього соціального оточення). Основою для розвитку в особистості здатності до вияву стійкості в конфліктних ситуаціях може стати релігійна віра.

Здійснюючи психолінгвістичний аналіз зв'язку термінів «віра» і «стійкість», М.Варій звертає увагу на багатозначність слова «віра». Два значення є основними: поклоніння кому-небудь, чому-небудь і стійкість – спокійна впевненість у своєму виборі, яка не вимагає опори на думку навколишніх, самодостатня впевненість, незалежна від поглядів інших. З другого боку, зазначає автор, поклоніння зумовлюють внутрішні причини, а не зовнішні. У людини релігійної Бог живе насамперед у серці... У слова «стійкість» не випадково один корінь спільний зі словами «стояти, вистояти». Маючи опору, більше шансів вистояти під час різних випробувань. Не впасти, але зберегти сили стояти і йти. Стійкість – це також здатність не піддаватись тій чи іншій пристрасті, тому або іншому захопленню, здатність зберігати спокій серед спокусу світу [3, с.845].

Сучасні психологи помічають, що в наші дні люди, не виховані на релігійних поняттях, оглядаючись довкола себе, бачать, що щиро віруючі в Бога виявилися психічно більш стійкими в смутний час [6, с.10]. Віра є утворенням, яке центрує, інтегрує, спрямовує психічну діяльність [10, с.173–174]. Вона надає сенсу людському існуванню. А коли людина впевнена, що її життя має сенс, вона знаходить у собі сили й може піднятися над найбільш несприятливими обставинами. Тоді вона здатна усвідомити, що їй потрібно не тільки зняття напруги будь-якою ціною, наприклад, за рахунок наркотиків, агресії чи сексу, і навіть не просто досягнення душевної рівноваги, а **спрямованість до духовного розвитку** за рахунок постійного руху до мети, що складає для неї сенс життя. [6, с.11]. Отже, віра в щось вище виконує для людини роль смислоутворюючого орієнтира, масштабу, який дає можливість співвіднести себе й світ навколо себе, вона дозволяє кожному організувати й упорядкувати свою Модель

Світу й на її основі побудувати доброзичливі, людинолюбні та життєлюбні стосунки з людьми й природою [6, с.19].

Сповідування релігійної віри передбачає дотримання людиною визначених в її рамках принципів, норм, традицій, прийнятих зразків поведінки – вони виступають моральними орієнтирами у вирішенні нею своїх життєвих проблем. При цьому релігія показує, що сама людина тією чи іншою мірою відповідальна як за своє минуле, результати якого виявляються в теперішньому, так і за майбутнє, яке вона сама програмує. Усвідомлення цього суттєво знижує вірогідність конфліктів з оточуючими, а якщо конфлікт і виникає, то особистість, яка прямує по життю шляхом духовного розвитку, має більше ресурсів спрямувати його в конструктивне русло.

Тією мірою, якою людина поділяє символи віри, вона має в ній опору в найнебезпечніші й найбільш тривожні моменти свого життя. Віра створює для психіки такої людини масований **захист**, який дозволяє витримати випробування без руйнування особистості [6, с.11]. Уселяючи ґрунтовне, усеохопне почуття безпеки, оптимістичні надії, релігія чинить могутній психотерапевтичний і психопрофілактичний вплив [10, с.188]. Тому важливим є використання потенціалу релігійної віри для розвитку конфліктостійкості особистості та, завдяки цьому, сприяння її самореалізації.

Висновки. Успішна реалізація людиною своїх можливостей, досягнення поставлених перед собою цілей та особистісний розвиток стають більш імовірними за наявності достатнього рівня конфліктостійкості особистості. Конфліктостійкість розглядається нами як вид психологічної стійкості особистості, що забезпечує здатність конструктивно взаємодіяти з іншими людьми, продуктивно вирішувати життєві завдання та здійснювати управління конфліктом завдяки саморегуляції та самоконтролю в складних, емоційно напружених ситуаціях. Екзистенціальною основою та моральним орієнтиром для розвитку конфліктостійкості особистості може стати релігійна віра, яка допомагає людині знайти сенс свого життя, гармонізувати свій внутрішній світ та стосунки з іншими людьми.

1. Анохина С. А. Развитие стрессоустойчивости в детском и подростковом возрасте / С. А. Анохина // Прикладная психология и психоанализ. – 2007. – № 1. – С. 51–62.
2. Анцупов А. Я. Конфликтология : учеб. для вузов / А. Я. Анцупов, А. И. Шипилов. – М. : ЮНИТИ, 2002. – 551 с.
3. Варій М. Й. Загальна психологія : підруч. [для студ. психол. і педагог. спеціальностей] / М. Й. Варій. – [2-ге вид., випр. і доповн.] – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 968 с.
4. Вітюк Н. Р. Психологія конфлікту : навч.-метод. посіб. для проведення семінарських занять у вищих навч. закл. / Н. Р. Вітюк. – Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2008. – 176 с.
5. Гіренко С. П. Концептуальні засади виховання конфліктологічної культури працівників ОВС в умовах професіоналізації (педагогічний аспект) [Електронний ресурс] / С. П. Гіренко. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/vkhnu/Nzkr/2008_20/08.htm.
6. Грановская Р. М. Психология веры / Р. М. Грановская. – С. Пб. : Речь, 2004. – 576 с.
7. Донченко Е. А. Личность: конфликт, гармония / Е. А. Донченко, Т. М. Титаренко. – К. : Политиздат Украины, 1987. – 157 с.

8. Леонтьев Д. А. Тест жизнестойкости / Д. А. Леонтьев, Е. И. Рассказова. – М. : Смысл, 2006. – 63 с.
9. Мещеряков Б. Г. Большой психологический словарь / Б. Г. Мещеряков, В. П. Зинченко. – М. : Прайм-Еврознак, 2003. – 672 с.
10. Москалец В. П. Психологія релігії : посібник / В. П. Москалец. – К. : Академвидав, 2004. – 240 с.
11. Примуш М. Психологічний чинник політичних конфліктів / М. Примуш // Освіта регіону. – 2009. – № 1. – С. 124–129.
12. Шаган Е. Н. Формирование конфликтоустойчивости у подростков на занятиях тренинга в школе : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / Е. Н. Шаган. – Калининград, 2006. – 22 с.
13. Хьелл Л. Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер ; пер. с англ. С. Меленевской, Д. Викторова. – [изд. 2-е, испр.]. – С. Пб. : Питер, 1999. – 608 с. – (Серия «Мастера психологии»).